

**ПРОБЛЕМА НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ
В ПОЕЗІЇ І. Я. ФРАНКА**

3MICT

ВСТУП.....	3
Розділ 1. ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ПРОВІДНИЙ МОТИВ СОЦІАЛЬНОЇ ЛІРИКИ І. ФРАНКА.....	7
1.1. Особливості світосприйняття ліричного героя Франкової поезії.....	7
1.2. Жанрова форма віршування у ролі засобу національного відродження.....	12
Висновок до Розділу 1.....	16
Розділ 2. СПОСОБИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ ЛІРИЦІ І. ФРАНКА.....	17
2.1. Шляхи розв’язання проблеми національного відродження, окреслені Великим Каменярем.....	17
2.2. Художні засоби поезії І. Франка.....	22
Висновок до Розділу 2.....	26
ВИСНОВКИ.....	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	28

ВСТУП

Актуальність проблеми, яка зумовила вибір теми дослідження.

Українська держава активно розбудовується, тривають реформи. В умовах європейської інтеграції, що сприймається сучасниками як найкращий спосіб реалізації національних інтересів, українці звертаються до поетичної творчості І. Я. Франка (1856–1916), щоб зрозуміти ідею націотворення і відшукати способи національного відродження.

Сьогодні, як ніколи важливим є формування національної свідомості у широких верств населення, перетворення населення території у націю сильної держави, з усвідомленням свого героїчного минулого і почуттям патріотизму. Знання, яке не має зв'язку зі своїми витокami, позбавлене основ, мов дерево без коріння, яке годиться лише на дрова. У зв'язку з цим вивчення поетичної творчості Івана Яковича Франка та його внеску у формування і розвиток інтелектуальної еліти, її національної ідентичності відіграє головну роль у національному відродженні України. За тридцять років активного творчого життя І. Франко (1876–1906) видав сім поетичних збірок: «Балади і розкази» (1876), «З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1897), «Поеми» (1899), «Із днів журби» (1900), «Semper tiro» (1906). Кращі твори поза збірками ввійшли в книгу «Давнє й нове» (1911), ранні поезії видані окремою книгою «Із літ моєї молодості» (1914). Друкована спадщина І. Франка сягає 50 томів «Зібрання творів». У даному дослідженні зосередимо увагу на соціальній, з погляду тематики, ліриці І. Франка.

Слово «національний» вживається у двох значеннях: 1) стос. до нації, національності, пов'язаний з їх суспільно-політичною діяльністю і 2) власт. певній нації, національності; який відображає їх характер, особливості [5, с. 232]. Національна ідея передається від старшого покоління до молодшого як усвідомлена традиція. Справжній національний патріотизм для людини

полягає в осмисленні природних вимог своєї нації, критичному розумінні вимог загальнолюдського прогресу. Вимога підтримати свою національність як самостійну і відособлену одиницю є законною, оскільки відповідає прагненню, щоб ідеї, у які громадянин вірить, мова, на якій він говорить, життєві цілі, які він собі ставить, увійшли живим елементом у майбутнє. Триває процес національного самоусвідомлення українців, національної ідентифікації. Ставлячи собі запитання: «Хто я?» – людина визначає свою національну приналежність. Національна ідентифікація (самоотожнення) припускає прийняття норм, моральних цінностей і художніх образів певної нації. Українці вирізняються серед інших націй типовими рисами характеру: шанобливим ставленням до Батьківщини-матері, збереженням культурно-історичних цінностей, толерантністю до інших культур і релігій, волелюбністю, перевагою почуттів над раціональним мисленням. Поняття «відродження» в даній роботі розглядатимемо в першому значенні: «розквіт, піднесення чого-небудь, що було в стані занепаду або на низькому рівні розвитку» [2, с. 632]. Поєднавши два поняття, отримаємо «національне відродження», тобто розглянемо умови, за яких, на думку І. Франка, можливий розквіт української нації.

Розв'язання проблеми національного відродження покладено в основу досліджень І. Франка «Поза межами можливого» (1900): «Все, що йде поза рами нації, се або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до панування одної нації над другою, або хоробливий сентименталізм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами прикрити своє духовне відчуження від рідної нації» [13, с. 284], В. Іванишина «Нація. Державність. Націоналізм» (1992): «Підставою аналізу минулого й сучасності тут є національно-екзистенціальна методологія, філософські презумпції, гносеологічні евристики та аксіологія якої верифіковані з християнством та ідеєю свободи народу і яка зобов'язує осмислювати дійсність передусім у категоріях захисту, відтворення і розвитку нації. Бо історія переконує: усяке, навіть найменше і, здавалося б, виграшне

відхилення в українській суспільно-політичній теорії та практиці від християнського максималізму і національної ідеї неминуче веде до трагічних світоглядних і політичних помилок, за які нація розплачується кров'ю і рабством» [7, с. 6], М. Жулинського «Національна культура за умов формування нової суспільної солідарності в Україні» (1997): «Україна сьогодні стоїть перед великою і важливою проблемою: як відновити, як відтворити цілісну картину національного образу культури, як набути свою, національну, цивілізаційну ідентичність?» [5, с. 68], О. Литвиненка «Інформаційні впливи та операції: Теоретико-аналітичні нариси» (2003), який називає три можливі шляхи розвитку України: «1) еліта як і раніше орієнтується на метрополію, щоб продовжити «старі добрі часи»; 2) її змінює національна еліта, але таке можливо лише за наявності в народі нездоланного та відчайдушного прагнення до незалежності, надзвичайно високого визвольного руху (це можливо лише завдяки визвольній війні), коли незалежність «державна», відбувається імітація зміни; 3) квазінаціональний режим і орієнтація на провідну силу сучасного світу, що спроможна дати ідеологію, визначити стратегію (нині такою силою є США)» [9, с. 88]. Другий шлях дослідник вважає найуспішнішим.

Об'єкт дослідження: поетична творчість І. Я. Франка.

Предмет дослідження: висвітлення проблеми національного відродження у соціальній ліриці І. Я. Франка.

Мета дослідження: вивчити і науково обґрунтувати ступінь висвітлення проблеми національного відродження у соціальній ліриці І. Я. Франка. Відповідно до мети дослідження були поставлені завдання: 1) вивчити ідею національного відродження як провідний мотив соціальної лірики І. Франка: розглянути особливості світосприйняття ліричного героя Франкової поезії, проаналізувати жанрові форми віршування у ролі засобу національного відродження; 2) висвітлити способи національного відродження у соціальній ліриці І. Франка: розглянути шляхи розв'язання проблеми національного відродження, окреслені Великим Каменярем;

порівняти художні засоби поезії І. Франка; 3) узагальнити отримані результати.

Методи дослідження: описовий, контент-аналіз, порівняння, узагальнення.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вивчено проблему національного відродження на основі поетичної творчості І. Я. Франка.

Практичне значення дослідження. Результати дослідження можна впровадити для вивчення української літератури на уроках у загальноосвітній школі, проведення літературно-поетичних годин у позаурочний час.

Логіка дослідження обумовила **структуру курсової роботи:** Вступ, Розділ 1. Ідея національного відродження як провідний мотив соціальної лірики І. Франка, Розділ 2. Способи національного відродження у соціальній ліриці І. Франка, Висновки, Список використаних джерел із 16 найменувань, додатка. Загальний обсяг курсової роботи – 29 сторінок. У Розділі 1. Ідея національного відродження як провідний мотив соціальної лірики І. Франка розглянуто особливості світосприйняття ліричного героя, який виступає людиною-борцем за волю і соціальну справедливість народу. «Лицарі горді» Франкової поезії виявляють наполегливість, енергійність і бажання заробляти чесною працею, нестримне прагнення зійти на вершини соціальної справедливості шляхом боротьби за свої права, усвідомлюючи, що до кращого життя легких шляхів немає. Досліджено жанрові форми віршування, які відіграють у соціальній ліриці І. Франка роль засобу національного відродження: веснянка, сонет, співомовка, гімн, псалом, повчання, строфа, поема. У Розділі 2. Способи національного відродження у соціальній ліриці І. Франка проаналізовано шляхи розв'язання проблеми національного відродження, окреслені Великим Каменярем: 1) служіння інтересам свого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям; 2) просвітництва з можливістю по всіх частинах і окраїнах української землі будити почуття народної єдності, підвищувати загальноукраїнське народне самопізнання; 3) розбудови власної країни, працюють для себе, для

української нації, не оглядаючись на чужий «багатий, пишний край»; 4) звернення до усної народної творчості як духовного джерела.

Розділ 1

ІДЕЯ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ЯК ПРОВІДНИЙ МОТИВ СОЦІАЛЬНОЇ ЛІРИКИ І. ФРАНКА

1.1. Особливості світосприйняття ліричного героя

Франкової поезії

Значна частина соціальної лірики І. Франка належить до кращих надбань світової поезії. Уявлення ліричного героя про національне відродження відбивають дійсність у його свідомості та виражають ставлення до навколишнього світу і життя, яке постає у вигляді двох доріг:

Одна – трудиться і калічить ноги,

А друга – з вірою й молитвою страждати. [14, с. 33].

Безрадісною постає реальність, бо «коронує» лише тяжкою працею, каліцтвом і стражданням, проте є надія, тому в останній строфі сонета «Дві дороги» (1875) лунає заклик до братів-однодумців торувати шлях «з молитвою наперекір недолі», рухаючись у напрямку «до світла, щастя та любови». Героєм соціальної лірики І. Франка стає людина-борець, що піднялася на боротьбу із гнобительським ладом «Бунт Митуси» (1875): князь Данило і співак Митуса (легендарний образ, узятий поетом із Галицько-Волинського літопису). Палкі слова Митуси іскрою падають, розпалюючи гнів у серцях людей, хоча князь сприймає «гнів-ненависть» підданих як «нову гризню-змію». Схоплений, «В пута вкований» Митуса тримається гідно і сміливо заявляє:

Жити буду я вовік,

Пострах самовладникам усім,

Я – свободний чоловік. [14, с. 40].

Бути вільним є природним прагненням українця, волелюбність оспівується в піснях, про неї складають легенди, а борців за волю народу шанують дотепер. Класичними зразками соціальної лірики є вірші І. Франка «Товаришам із тюрми», «Гімн», «Каменярі», «Беркут», «На суді», «Viwere memento», «Земле моя, всеплодющая мати» та інші. Це поезія, сповнена передчуттям соціальної бурі, вірою у світле майбутнє рідного народу. З таких віршів склалася збірка «З вершин і низин». У вірші «Гімн» (1880), який поет визначив як пролог до збірки, лунає голос болю, гніву й правди народних низів, водночас висловлюється впевненість у настанні кращого життя, хоча б для молодшого покоління, розкривається сила народу, його спроможність виявляти запальну наполегливість, енергійність, бажання заробляти працею, нестримне прагнення зійти на вершини соціальної справедливості шляхом боротьби за свої права:

Щезнуть сльози, сум, нещастя.

Сила родиться й завзяття

Не ридать, а добувати,

Хоч синам, як не собі,

Кращу долю в боротьбі. [14, с. 50].

У циклі «Веснянки» поет творчо переосмислює жанр хорової народнообрядової пісні, у якій оспівується пробудження природи, висловлюється надія на врожай. У вірші «Гримить!» (1880) разом з пробудженням природи «Мільйони чекають щасливої зміни», сподіваючись на оновлення. У вірші «Гріє сонечко...» (1880) поет закликає:

Гей, брати! В кого серце чистее,

Руки сильні, думка чесная,

Прокидайтеся!

Встаньте, слухайте всемогущого

Поклику весни! [14, с. 53].

Ліричний герой очікує на те, що весна обов'язково змінить холодну й сувору зиму, а також розбудить:

В серцях жадобу братолюбія,

В грудях сміливість до великого

Бою за добро, щастя й волю всіх! [14, с. 53].

Провідна думка «Веснянок» – заклик до боротьби. «Скорбні пісні» передають психічний стан ліричного героя, який глибоко переживає через «народну неволю», страждає від неправди і хоча «серце мліє», однак твердо переконаний:

Сей світ очиститься зовсім,

І чиста, в невечерній силі,

Засяє правда й воля в нім. [14, с. 66].

В останньому слові на суді («Думи пролетарія») робітник пояснює, чому виступає проти панівного суспільного ладу: «За те, що чесна праця в нім Придавлена, понижена», звичним стало «дармоїдство», відносини людей неприродні, морально хворі, тому «люди людям тут Кати, боги, раби, гірш псів». Сповнений гніву робітник хоче «сей лад Перевернути», не вдаючись до агресії, бо миролюбний, тому сподівається на реформи «правдою, працею, Й наукою», що є одним зі способів національного відродження. Немає легких шляхів до кращого життя, через це борцям за справедливість, «лицарям гордим», засудженим, обмовленим і зацькованим («Товаришам») можна дати одну пораду:

Борітеся! Терпіть! По всій землі

Рівняйте стежку правді! Де застали
 Лиш гложжя, терня, там по вас нехай
 Зазеленіє жито, наче гай! [14, с. 79].

Душевний спокій передає читачеві вірш «Моя любов» із циклу «Україна», у якому рідна земля не тільки зовні гарна і сяє «Святою, чистою красою», але й сповнена «Любові, щирості, спокою». Пізнавши Україну як миролюбну, душевну й доброзичливу у ставленні до сусідніх держав країну, не можна не полюбити її всім серцем, «Не відректися власних втіх, Щоб їй віддатись доконечно». Ліричний герой ніжний і люблячий син, патріот своєї країни і свідомий громадянин з активною життєвою позицією.

Ліричний герой і рідна земля вступають у діалог («Мій Ізмарагд»). Зневірений поет впадає у відчай («Поклони»):

Вниз котиться мій віз. Пов'яли квіти,
 Літа на душу накладають пута.
 Вже не мені в нові світи летіти!
 Війну з життям програв я, любі діти!
 Cosa perduta! [14, с. 176].

Поет, підсумовуючи зроблене, вважає свою справу пропашою (латинський вираз), вибачається перед Україною, оскільки не виправдав покладених на нього сподівань. Натомість Україна у своїй відповіді поетові вказує на вади, що є типовими для пересічного українця:

Мій синку, ти би менш балакав,
 Сам над собою менше плакав,
 На долю менше нарікав!
 На шлях тернистий сам подався
 І цупко по тернах подрався, –
 Чого ж ти іншого чекав? [14, с. 177].

Пасивність, очікування на зовнішню допомогу, невпевненість у власних силах породжують сподівання на те, що іноземці-реформатори полюблять Україну, візьмуться із запалом до роботи, дбаючи про відродження української нації – на це чекають українці дотепер. Марна втрата часу і даремні сподівання, що все якось владнається саме по собі, лише варто зачекати.

Шукаючи кращої долі, українці залишають домівки і виїжджають на заробітки «в далеку чужину». Не становить винятку гуцул, який змушений покинути свою верховину, «зелений, пишний рай» заради іншої «золотої» країни, де він почуватиметься сиротою («Від'їзд гуцула»). У пролозі до поеми «Мойсей» (1905) І. Франко розмірковує над національно-духовним кодом українського народу, запитуючи:

Невже тобі лиш те судилось діло,

Що б виявило твоїх сил безмірність? [14, с. 537].

Така справа, безперечно, є вдома, однак і зараз відтік робочої сили значний, як за часів І. Франка, народ продовжує бути для сусідів «гноєм», «тяглом», приховуючи злість і виявляючи «облудливу покірність» до завойовників, які підступом, «зрадою й розбоєм» пригноблюють і змушують присягати на вірність. У складній ситуації, коли народ «замучений, розбитий» зовні нагадує хворого на параліч, що стоїть на роздоріжжі, роздумуючи над тим, куди йти далі, який зі шляхів обрати, поет пропонує пригадати загиблих борців за правду, звернутись до духовно величної української мови, мелодійної народної пісні й відповісти на запитання: «Задарма?». Природною є відповідь: «Ні, не даремною була офіра, не можна втрачати приховані здатності, сили для продуктивної діяльності, закладені в мові та культурі». Поет висловлює впевненість у тому, що Україна зможе себе виявити, тоді й відбудеться національне відродження:

Та прийде час, і ти огнистим видом

Засяєш у народів вольних колі,

Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом,

Покотиш Чорним морем гомін волі

І глянеш, як хазяїн домовитий,

По своїй хаті і по своїм полі. [14, с. 538].

1.2. Жанрова форма віршування у ролі засобу національного відродження

Поезія І. Франка представлена різноманітними жанровими формами віршування. Літературознавець А. А. Каспрук зазначає: «Вдаючись до канонічних жанрових форм лірики, І. Франко, як правило, видозмінює, трансформує їх відповідно до своїх естетичних поглядів революціонера-демократа, до свого розуміння ролі поезії в суспільному житті» [8, с. 64].

Оскільки українська лірика розвинулася з народної пісні, то природним для поета є звернення саме до цього жанру. Франкові «Веснянки» оспівують не лише пробудження природи, а й національне відродження (поет використовує паралельне зображення у вірші «Гріє сонечко!»):

Гей, брати! В кого серце чистеє,

Руки сильнії, думка чесная, –

Прокидайтеся! [14, с. 53].

В основу співомовки (гумористичного вірша), як правило, покладено анекдот або прислів'я. І. Франко створює сатиричний цикл «Нові співомовки». «Сучасна приказка» (1904) описує «нещасного чоловіка», який потопає в річці і просить допомоги, проте чує: «Не тратьте, куме, сили, Спускайтеся на дно». Ця приказка набуває нового звучання: «Не тратьте, братця, сили, Спускайтеся на дно!..» – такою була відповідь «фальшивим братам», які спостерігали, розмірковуючи: «тепер ще вирне, Тепер вже, чей, пірне». Русь порятувалась, не дочекавшись допомоги (виживання нації,

розв'язання проблем національного відродження, світового визнання – особиста справа). Ставши міцно на ноги, відчувши твердий ґрунт, тепер Русь спостерігає за тим, як потопають у вирі річки її вороги, нехай «Самі скуштують трохи, Який-то в мокрім смак?» [14, с. 298].

Новим змістом наповнює І. Франко сонет, зберігаючи лише форму – віршована строфа з 14 рядків, п'ятистопного ямба – двох чотиривіршів та двох тривіршів. «Вольні сонети» (1880):

Сонети – се раби. У форми пута

Свобідна думка в них тремтить закута [14, с. 106].

У «Тюремних сонетах» (1889) поет реалістично змальовує тогочасну дійсність Австро-Угорської імперії:

Тюрмо народів, обручем сталеним

Ти обціпила їх живі сугави

Й держиш – не для пожитку, не для слави,

А лиш для жиру клеветам мерзенним. [14, с. 115].

Т. Охріменко характеризує «Тюремні сонети» як політичну лірику високої духовної напруги, якої не знала європейська сонетна форма [10, с. 51].

Вірш «Гімн» є урочистою піснею на честь «вічного революціонера» як визначного героя, який уособлює кращі риси і надію народу:

Вічний революціонер –

Дух, наука, думка, воля –

Не уступить пітьмі поля. [14, с. 52].

Дума є поширеним у творчості українських, польських, білоруських письменників-романтиків ХІХ ст. ліричним жанром медитативно-елегійного характеру. І. Франко створив цикл «Думи пролетарія», де описує стан сучасного йому суспільства:

Всюди нівечиться правда,

Всюди панує брехня,
 В ваших лиш серцях, о браття,
 Най не постане вона! [14, с. 78].

Псалми – пісні релігійного змісту, що були популярними в добу бароко. Псалми писали Г. Сковорода («Сад божественних пісень»), Т. Шевченко («Давидові псалми»), І. Франко в циклі «На старі теми» відступає від змісту псалма, у якому блаженний чоловік не йде на раду до злих людей і не дає лихому товариству звести себе на хибний шлях. Ліричний герой чинить навпаки, тому поет називає його «блаженим» – дуже щасливим від Бога, бо служить народу:

Блаженний муж, що йде на суд неправих
 І там за правду голос свій підносить,
 Що безтурботно в сонмищах лукавих
 Заціплії сумління їм термосить. [14, с. 306].

«Блаженими» поет називає також усіх, хто служить правді й справедливості. Вірш «Товаришам із тюрми» (1878) за жанром є посланням (ліричний твір, написаний у формі листа), поет у зверненні до ув'язнених товаришів використовує морально-філософську проблематику:

Наша ціль – людське щастя і воля,
 Розум владний без віри основ,
 І братерство велике, всесвітнє,
 Вільна праця і вільна любов! [14, с. 46].

Повчання – жанр давньоруської літератури, що містить у собі поради, напучення. І. Франко створює повчання «Паранетікон» (1895), у яких дає морально-етичні настанови:

Не кидай власної мети,
Щоб за чужою десь іти,
А власну ясно ціль пізнай,
До неї просто поспішай. [14, с. 187].

Дослідник В. Варенко дану настанову визначає як світоглядну засаду, що закликає читача «бути самодостатнім, знати мету власного життя» [3, с. 207]. Франкові строфи (39) ввібрали спостереження за дійсністю, накопичений досвід, пошуки правильного рішення, слідування моральному ідеалу (3):

Обрубане дерево знов зеленіє,
І місяць із серпа знов повний стає;
Се бачачи, чесні, не тратьте надії,
Хоч доля гнівная вас гонить і б'є. [14, с. 193].

Поема – жанр віршованого оповідного твору. І. Франко у поемі «Іван Вишенський» зобразив останній період життя Вишенського, коли старець віддалився від мирської суєти і став монахом-печерником на горі Афон. Українці звернулись із проханням до І. Вишенського повернутись і підтримати земляків у важкі часи, однак, на думку старця, вже пізно, хоча він і любить свою Батьківщину, бо відчуває запах вишневого цвіту, що воскресає спогади про «Україну – сей квітчастий рай веселий». І. Франко розкриває соціальний сенс людського життя, осмислюючи призначення людини. Поема «Мойсей» (1905) поєднує національну й особистісну проблематику. Біблійна основа й символічна постать Мойсея дали змогу Франкові поєднати раціональний аналіз з ірраціональним і міфологічним. Доля Мойсея-пророка, «відіпхнутого своїм народом», стала архетипом, який допоміг Франкові синтезувати емоційний і раціональний досвід власного життя, національний код народу із загальногуманістичною проблематикою, що нею Франко вивіряв історичний поступ людства, щоб показати українцям:

Ось де вам вітчизна осяйна,

З всіх найкраща частина! [14, с. 584].

Мойсей через сумніви у дієвості вищої волі й зневіру в досягненні поставленої мети був покараний: «побачивши сю вітчизну. Сам не вступиш до неї».

Висновок до Розділу 1

Ідея національного відродження є провідним мотивом соціальної лірики І. Франка. Основна думка, що визначає зміст поетичних творів: вічний революціонер, який приносить своє життя в офіру народу і Вітчизні. Він не мириться з поневоленням «робочого люду», відданий революційним ідеалам, залишається захисником знедолених і скривджених, сміливим викривачем людиноненависницької моралі експлуататорського суспільства. Незбориму силу вічного революціонера не можуть подолати ані тортури, ані «тюремні царські мури», ані вимуштруване військо, він патріот, має мету і слідує за нею.

Ліричний герой Франкової поезії усвідомлює, що національне відродження відбудеться за дотримання таких умов: 1) знайти братів-однодумців і торувати шлях до мети, долаючи перешкоди, рухаючись у напрямку «до світла, щастя та любови»; 2) любити свою країну і не шкодувати для неї сил, виявляти активність (діяти, а не очікувати на щасливий випадок); 3) вірити у краще майбутнє для своєї країни, її потенціал, працювати на Вітчизну, а не виїздити на заробітки «в далеку чужину».

І. Франко дає «нове дихання» поетичним жанрам, вносячи до традиційних жанрів зміни: «Веснянки» зображують не лише відродження природи, а й пробудження свідомості людини «сміливість до великого бою»; співомовка з гумористичного вірша, в основу якого покладено анекдот, перетворюється на «нову співомовку», де народного героя спочатку уславляють, віддаючи шану, а потім страчують, бо живий герой є завадою

для заздрісників; сонет зберігає лише форму та віршований розмір (ямб), поет наповнює його новим змістом «Вольні сонети» (оспівування оновленого, «щасливого світу»), «Тюремні сонети» являють собою щоденник, якому велична духом людина-борець довіряє свої роздуми і відчуття мисливця у засідці, який гострить стріли і точно знає, що не схибить.

Розділ 2

СПОСОБИ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ У СОЦІАЛЬНІЙ ЛІРИЦІ І. ФРАНКА

2.1. Шляхи розв’язання проблеми національного відродження, окреслені Великим Каменярем

У поетичній творчості І. Франка початок ХХ ст. характеризується новаторством раціонально виразної лірики. Значне місце посідають ліричні медитації, роздуми про роль мистецтва. На тлі поширених того часу символістсько-неоромантичних захоплень і особливої моди на суб’єктивістську лірику виважено й реалістично звучить Франкова строфа (12), що являє собою філософський роздум:

Бережи масток про чорну годину,

Та віддай масток за вірну дружину;

А себе найбільше бережи без впину;

Та віддай майно, і жінку, й себе за Україну. [14, с. 195].

Реалістами називали людей, які ставили перед собою досяжну мету (для патріота є можливим віддати все заради України). Реалізм (від лат. *realis* –

речовий, дійсний) – напрям у літературі, який полягає у правдивому, об'єктивному і всебічному відображенні дійсності. Реалістичній літературі притаманний певний тип автора, який має певний погляд на зображуване, власну концепцію зображуваного, що втілюється в художньому творі.

У соціальній ліриці І. Франка наведені способи, які дають можливість здійснити національне відродження. Насамперед необхідно докладати зусилля у боротьбі за соціальну справедливість, наполегливо працювати:

Навіть той, хто в призначення вірить,
Все ж трудитися мусить постійно:
Адже ж бачиш і сам, що без труду
Не горить і сухеє поліно. [14, с. 194].

Поет об'єднує боротьбу за волю і сумлінну працю в одне ціле у вірші «Конкістадори» (1904):

Кров і труд ось тут здвигне нам
Нову, кращу вітчину! [14, с. 294].

Поступово наближаючи мрію, доведеться зазнати «Всіх мук буття, всіх болів і унижень, Заким дійдеш до світлої мети», іншого способу досягнення національного відродження поет не бачить. У боротьбі й стражданнях бажано виявляти людяність у своїх діях і ставленні до оточуючих:

Гуманний будь, і хай твоя гуманність
Пливе з криниці чистої любови,
Якої не мутить пиха й захланність. [14, с. 322].

М. Жулинський визначає роль І. Франка у творенні української національної ідентичності, розглядає внесок поета у процес формування культурної солідарної спільноти – української нації, підкреслюючи: «Франко вважав усвідомлену орієнтацію кожного її члена на особисту політичну відповідальність за майбутнє розчленованого імперіями рідного народу, на право нації бути господарем на своїй території, в своєму національному домі – власній державі. Саме тому прагнув Іван Франко мобілізувати й

гуртувати нові творчі сили, передусім молоді, національну еліту, інтелігенцію задля творення цілості й єдності українського народу – цілісного культурного організму». [4, с. 16].

Шляхи розв'язання проблеми національного відродження, окреслені Великим Каменярем є прийнятними для сучасного українця. На переконання франкознавців творчий доробок Іван Франка – це велетенське глибоке море, а кожний новий дослідник лише ходить його берегом, тому для досліджень маємо достатньо матеріалу й водночас розуміємо, що дослідити остаточно в межах нашої теми соціальну лірику поета не видається можливим, а долучитися до вивчення творчості українського титана думки вважаємо почесною справою. Національне відродження можливе шляхом служіння інтересам свого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям. Цей шлях торували І. Вишенський, Мойсей, Вічний революціонер, Каменяр, які хоча й знали, «Що други й недруги, гнівнії та сердиті, І нас, і намір наш, і діло те кленуть», однак «прокляття нас не відтягли від діла». Співці, поети покликані йти шляхом просвітництва й по всіх частинах і окраїнах української землі будити почуття народної єдності, піднімати загальноукраїнське народне самопізнання: «Так Котляревський у щасливий час Вкраїнським словом розпочав співати». Поетичне слово розпалює в серцях народу вогонь, який додає сил у боротьбі за волю та зогріває. Патріоти долають шлях розбудови власної країни, працюють для себе, для української нації, не оглядаючись на чужий «багатий, пишний край». Нація у трактуванні І. Франка виступає найвищою цінністю, єднає людей у спільноту і державу. Патріот розуміє, що ні класова, ні партійна приналежність, ні тимчасові соціальні проблеми не можуть так об'єднати людей, як вроджений і усвідомлюваний зв'язок з національним організмом:

Твоїм будущим душу я тривожу,

Від сорому, який нащадків пізних

Палитиме, заснути я не можу. [14, с. 537].

Складовою дефініції терміна «національність» є термін «національне самоусвідомлення» у сенсі самоідентифікації особи з групою, яка має спільні уявлення про свою групову (національну) своєрідність. Адже особа може не володіти національною (рідною) мовою своєї групи або не сповідувати традиційну для цієї групи релігію – тобто не бути носієм усіх ознак відповідної групи, однак визнавати й виявляти свою належність до групи, щодо своєрідності якої у неї сформовано ті чи інші стійкі уявлення. Справжня інтелігенція (національна еліта суспільства) є творцем, носієм і провідником знання, національних та вселюдських ідеалів. Інтелігенція володіє знаннями духовних цінностей, які становлять інтелектуальну основу формування свідомості. Духовні цінності накопичені у фольклорі, в основі якого лежить слово, тому важливим є пізнання і осмислення джерела народних прагнень та усвідомлення їх сутності як логічно сформованих ідей, концепцій, учень, ідеалів, збагачення ними народного духовного єства, одухотворення свідомості народу до сприйняття національної ідеї, усвідомлення своєї національної ідентичності, що є шляхом звернення до усної народної творчості як духовного джерела. І. Франко, сам ніколи не втрачав зв'язків із народним життям і пишався генетичною до нього належністю, виявляв споріднене з фольклорним образне мислення. Фольклору являє собою «багатий скарб поезії», осередок народної життєвої мудрості. Цикл «Поклони» складається з пісенних поезій. Це виявляється вже у звертанні до України:

Благословлю тебе! Чи ждять тобі ще треба

Поваги й блиску від будущини,

Чи ні, – одного лиш тобі благаю з неба,

Щоб з горя й голоду не бігли геть від тебе

Твої найкращії сини. [14, с. 178].

Поет творчо переробляв народні тексти пісень, «накладав свої власні узорі» «на чужу основу» («Веснянки», «Нові співомовки»). Афористично мудрим є Франкові «Строфи», що співвідносяться з фольклорними пареміями (від грец. *paroimia* – притча, повчальний вислів) – це одиниці. Знаковість їх полягає в тому, що вони передають специфічну інформацію, зазвичай про життєві ситуації, зокрема й про відносини між людьми. До складу паремій відносять: прислів'я, вислови за структурним типом прислів'їв, приказки:

Не цурається правди мудрець,
Хоч вона й з уст дитинячих буде, –
Так як в ніч, коли сонце зайшло,
Каганця не цураються люде. [14, с. 193].

Для І. Франка український патріотизм асоціювався з тяжким ярмом, покладеним долею на його плечі. Усвідомити, що це не демонстрація належності до нації, а щоденна праця. Допустимим вважається дорікати долі, але не зрікатися, намагаючись змінити її на кращу, тобто не шукати іншого рідного краю, бо в такому разі це підлий вчинок проти власної совісті. До того як скаржитись на труднощі, важкість «ярма», подивитись на те, чи добре живеться українському народу, що хоч гноблений, темний і деморалізований довгі віки, хоч нині бідний, невороткий і безпорадний, все ж поволі піднімається з колін, підноситься, відчуває щоразу в ширших масах жадобу світла, правди, справедливості, і шукає до них нових шляхів національного відродження. Заради цього варто працювати для того українського народу, розуміючи, що жодна чесна праця не буде марною і шукати нових шляхів:

Не звикай утертими стежками
Йти за другим сліпо, як у дим,
Бо як стануть пастухи вовками,
Треба вівцям пастися й самим. [14, с. 195].

І. Франко рішуче відкидав можливість «безнаціонального» служіння культурному, мистецькому, суспільному поступові та обирав свідомий обов'язок підкорювати духовні вершини разом зі своїм народом, вписуючи українство останнього, а в ньому й через нього і своє власне, у книгу світової історії.

2.2. Художні засоби поезії І. Франка

І. Франко відомий як неперевершений художник слова. Франкова поезія – видатне явище в українській літературі, вона вражає читача глибиною художньою досконалістю. Для поетичної творчості характерним було використання символів, узятих з фольклору: *осінь* – спад суспільного життя, *весна* – пробудження громадськості, *буря* – натиск народної сили (Додаток А). На глибоке переконання І. Франка перемога прогресивних ідей є неминучою, прогресивний поступ людства не спинити жодним силам реакції, що знайшло втілення у соціальній ліриці.

«Тропи, – зазначає Ференц. Н. С., – розкривають суть зображуваного предмета, явища, вони є засобом індивідуалізації персонажа, виявляють ставлення автора до зображуваного» [12]. Термін «троп» походить від грец. *trapos* – поворот і означає слово або вираз, ужитий у переносному значенні. Багатство художніх засобів поезії І. Франка розглянемо на прикладах. У вірші «Земле, моя всеплодющая мати...» (1880), поезія із циклу «Веснянки». За традицією, співають Веснянки від Благовіщення до Зелених свят. Походять вони зі стародавніх обрядів пробудження природи та сподівання на врожай. Їх метою було закликати швидкий прихід весни й тепла, задобрити духів поля та дому, від яких, за уявленнями наших пращурів, залежав урожай і добробут. Природним є звернення ліричного героя з молитвою до *матері-землі*. Збірний образ землі символізує і ґрунт, що дає соки всьому живому, і Вітчизну, і народ; вона здатна наділити людину фізичною й духовною силою, пробудити в її серці любов і ненависть, піднести її патріотичні почуття. *Огонь* – символ

душевного піднесення, натхнення: «Дай і огню, щоб ним слово налити». Символ (від грец. symbolon) – умовний розпізнавальний знак, який полягає у заміні назви життєвого явища, предмета, поняття умовною назвою, знаком, який має щось спільне з ними. *Краплю* (сили) – метафора на основі подібності до краплі води, що означає малу частку сили. Метафора (від грец. metaphora – перенесення) – це образний вислів, у якому ознаки одного предмета чи дії переносяться на інший за подібністю. Метафора є прихованим порівнянням, тому метафору завжди можна розгорнути у порівняння: крапля сили, як крапля води. «*Правді* служити, *неправду* палити» – антитеза як стилістичний прийом на основі зіставлення протилежних понять для посилення враження (правда – неправда). *Чисту* любов (сповнену щирості почуття глибокої сердечної прихильності), *гromову* власть (дуже грізну), *вічну* страсть (незалежне від часу, незмінне сильне, нестримне у своєму виявленні почуття, що має дуже велику дієву силу, спрямовує всі помисли людини і накладає відбиток на її діяльність) – епітети, виражені прикметниками. Епітет (від грец. epitheton – прикладка) – це художнє означення, яке виділяє в зображуваному характерну ознаку чи рису і викликає певне ставлення до нього. В праці *сконать* – гіпербола на основі перебільшення: померти, зазнавши перед тим страшних фізичних мук від надмірної праці («працювать, працювать, працювати, В праці сконать!»). Гіпербола (від грец. hyperbole – перебільшення) – образний вислів, який становить художнє перебільшення.

«Пісня будущини» (1880), поезія зі збірки «Сонети» циклу «Вольнії сонети». Ткачук М., аналізуючи «Вольнії сонети», зазначає, що І. Франко досяг високої художньої майстерності: «Художній дискурс Франкових сонетів відбиває нове світорозуміння, історичний погляд на дійсність, прагнення ліричного суб'єкта зробити її гуманною і справедливою. Новий погляд на світ активізував виразність образної системи, нову модель конструювання світу і почуттів людини» [11, с. 40]. *Погорди* пилу – метафора на основі подібності до погорди людини – почуття зверхності, гордовито-зневажливого, презирливого ставлення людини до кого-небудь. *Ясною*

звіздою (випромінює яскраве світло) – зображувальний постійний епітет, виражений прикметником. *Пречудним* цвітом – ліричний епітет, який виражає надзвичайну красу квітки в період цвітіння, милує око гармонією барв, ліній. *Щасливим* світом – метафора на основі подібності до почуття людини, як щаслива (сповнена радості, почуття щастя) людина. *Найтяжчого* бою – ліричний епітет з оцінним елементом, що характеризує найвищий ступінь напруження сил під час здобуття перемоги. *Остатнього* бою – постійний епітет, що характеризує вирішальну, остаточну боротьбу за справедливість. *Волю милу* – ліричний епітет, який виражає відчуття, пов'язане з приємними переживаннями за відсутності обмежень. *Чистими* людьми – ліричний епітет, що характеризує людей, які вирізняються високими моральними якостями; правдиві, чесні.

«Semper tiro» (1906), з однойменної збірки. А. Скоць вказує на те, що художній матеріал у поезії «Semper tiro» викладено від імені автора (ліричного героя), де співрозмовником виступає молодий поет [16, с. 123]. *Молодая* ліро! – метонімія, термін походить від грец. metonymia – перейменування і означає образний вислів, у якому назва одного предмета чи явища замінюється іншою на підставі реального зв'язку між ними. У поезії використана метонімія на основі перейменування поняття «молодий поет» – «молода ліра», де «ліра» є символом поезії, поетичної творчості. Semper tiro – афоризм, є узагальненою думкою, висловленою стисло у виразній формі. Латинський вираз Semper tiro, що в перекладі означає: «Поет завжди учень» винесений у назву твору і повторюється наприкінці poeta semper tiro, обрамляючи вірш. Література – це водночас мистецтво і наука. Зображаючи дійсність, поет навчає, а щоб навчати інших, самому також потрібно вчитися. Письменник, як учитель, живе доти, доки вчиться. І перед *плодом власної уяви* Стоїш, мов перед *божеством* – порівняння (від лат. comparatio – це троп, у якому один предмет, подія зіставляються з іншими, де ці особливості виявлені різко, яскраво. Порівняння виконують зображальну і емоційно-оціночну роль). «І чуєш сам себе *рабом* його й *підданим*» – «Ти будеш

майстром, будеш паном тонів, І серць володарем, і владником мільйонів» – поширене заперечувальне порівняння, побудоване не на протиставленні соціального статусу. *Пісень* тісниться *рій* – метафора на основі подібності «багато пісень» – «рій пісень», рій як сім'я бджіл. *Зрадлива* та *богиня* – епітет, виражений дієприкметником, що означає здатну на зраду, на підступний, віроломний вчинок. Користолобній Музі служити не варто, бо струни її ліри спотворюють звуки, тональність, мелодію, ритм гри на інструменті.

Цикл «Строфи» (2). *Похилить* горе – метафора на основі подібності: нахилити будь-який предмет донизу і похилий, пригнічений, оскільки охоплений великим смутком, печалю. «Хоч похилить горе, Та не зломить, в підлість не поверне» – афоризм. *Мужню* силу – постійний зображувальний епітет, виражений прикметником, що характеризує чесноту, яка виявляє моральну силу при подоланні страху.

«Якби ти знав, як много важить слово...». «Перший рядок цієї однойменної поезії Івана Франка, – зауважує С. Єрмоленко, – часто цитують як крилатий вислів, що підкреслює значення, силу людського слова, ширше – роль мови в житті народу, усвідомлення його цілісності, єдності» [6, с. 4]. *Сердечне, теплеє* слівце, *глибокі* рани серця, *чисті* душі, *горючими* слізьми, *несхитна*, *ясна* путь – постійні епітети, виражені прикметниками і дієприкметниками. Слово *вигоює*; *спраглі* ниви й луки, *сердите*, *згірднеє* слівце *кривить*, *і поганить*, *І троїть* – метафори, персоніфікація (від лат. *persona* – особа і *facere* – робити) – олюднення (властиво людині – заліковувати пошкодження на тілі; відчувати сильне бажання пити; завдавати шкоди). *Наострив* любов'ю; *в морі сліз незримих поринав*; *власною змивав би кров'ю*; *знання предавнє Відчути треба, серцем зрозуміть; серцем ріс*; *між бур життя й тривоги*; *в бурю йшов по гривах хвиль розлогих*; *сіяв би слова потіхи і принуки* – метафори. *Злість* свою, *неначе пса гризькогого... загнав*; *кут душі* – пряме порівняння. *Темне* для ума, *для серця ясне й явне* – антитеза.

«Каменярі» (1878). *Безмірна, та пуста, і дика площина; під височенною гранітною скалою; страшний якийсь тягар* – символи неволі,

несправедливості, *тяжкий залізний молот* – символ народної сили. Битви гук *кривавий* (пов'язаний із пролиттям крові, з жертвами), *кривавий* труд (дуже важка, виснажлива праця), *Святою* думкою – ліричні епітети. *Рабами волі; душа боліла; груди жаль стискав* – метафори. *Кров'ю власною і власними кістками* Твердий змуруємо *гостинець* – гіпербола. *Други й недруги* – антитеза.

Висновок до Розділу 2

Національному відродженню сприяє вивчення і осмислення художніх засобів поезії І. Франка. Літературний феномен Великого Каменяра визначив способи національного відродження: ставити досяжні (реалістичні) цілі; боротись за соціальну справедливість, наполегливо працювати; наближення до мрії пов'язане зі стражданнями, поневіряннями і приниженнями, проте за несприятливих умов виявляти людяність у своїх діях і ставленні до оточуючих. Шляхи розв'язання проблеми національного відродження, визначені І. Франком: 1) служити інтересам свого рідного народу та загальнолюдським поступовим, гуманним ідеям; 2) сприяти просвітництву широкого загалу, на всіх українських землях будити почуття народної єдності, підвищувати загальноукраїнське народне самопізнання; 3) розбудовувати власну країну, працювати для себе, для української нації, не озираючись на чужий «багатий, пишний край»; 4) звертатись до усної народної творчості як духовного джерела.

У творчій спадщині І. Франка чільне місце належить соціальній ліриці, що стала одним з найбільших досягнень українського поетичного слова. Художні засоби поезії І. Франка вирізняються багатством і довершеністю, характеризують ставлення до зображуваного. Зміст поезій збірки наповнюють різні за характером почуття героя: «Нехай прокляті ми і світом позабуті! Ми ломимо скалу, рівняєм правді путі» і «Не цурається правди мудрець, Хоч вона й з уст дитинячих буде». Франкова поезія відбиває нове світорозуміння,

погляди на дійсність, прагнення ліричного суб'єкта зробити її гуманною і справедливою, що сприятиме національному відродженню. Поет разом з ліричним героєм переживає радість передчуття благодатної бурі в природі й суспільстві, що веде до оновлення, і болючі роздуми над долею поневоленого народу, і мотиви смутку, скорботи. Оптимістичний погляд І. Франка на майбутнє надихає нащадків: «добрий – се дім, На скалі віковічно будований».

ВИСНОВКИ

Ідея національного відродження є провідним мотивом соціальної лірики І. Франка. Особливості світосприйняття ліричного героя Франкової поезії полягають у тому, що людина-борець відшукає братів-однодумців й торуватиме тернистий шлях боротьби з гнобительським ладом «з молитвою наперекір недолі», рухаючись у напрямку «до світла, щастя та любови». Для нащадків важливо брати приклад з ліричного героя Франкової поезії, який здатний любити свою країну і не шкодувати для неї сил, виявляти активність (діяти, а не очікувати на щасливий випадок), вірити у краще майбутнє для своєї країни, її потенціал, працювати на Вітчизну, а не виїздити на заробітки «в далеку чужину».

Соціальній ліриці І. Франка властивий широкий жанровий діапазон: дума, веснянка, співомовка, сонет, поема. Новітні жанрові форми віршування відіграють роль засобу національного відродження: вольнії сонети, поклони, строфи, нові співомовки, спомини. Поет ретельно обмірковував назви збірок, досягав гармонії змісту і форми. Об'єднання віршів у цикли надало ідейно-художньої суцільності: «Сонети» («Вольнії сонети», Тюремнії сонети», «Галицькі образки»).

Художні засоби поезії І. Франка різноманітні й представлені багатством метафор, змістовими і ліричними епітетами, порівняннями, народною символікою. Великий Каменярь визначив способи та шляхи розв'язання проблеми національного відродження.

Соціальну лірику І. Франка характеризують ненастанний поступ, художня еволюція, випередження естетичних тенденцій розвитку української літератури, правдиве зображення світосприйняття ліричного героя, визначення місця українського народу серед інших народів світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1974. Т. 5. С. 232.
2. Академічний тлумачний словник української мови: в 11 т. Київ: Наук. думка, 1970. Т.1. С. 632.
3. Варенко В. М. Пошуки духовно-морального ідеалу в циклі «Паранетікон» збірки «Мій Ізмарагд» І. Франка // Гуманітарна освіта у технічних вищих навчальних закладах. 2010. Вип. 21. С. 203–211.
4. Жулинський М. «Ми мусимо навчитися чути себе українцями...»: 100 років тому пішов із життя національнокультурний будівничий України // Українська літературна газета. 2016. № 11 (10 черв.). С. 1, 4, 8.
5. Жулинський М. Національна культура за умов формування нової суспільної солідарності в Україні // Сучасність. 1997. № 1. С. 117–128.
6. Єрмоленко С. Я. «Я слів коваль, і молот мій нелегкий» (Про поетичне слово Д. Павличка) // Культура слова, 1989. Вип. 36. С. 4 – 9.
7. Іванишин В. Нація. Державність. Націоналізм. Дрогобич: Відродження, 1992. 177 с.
8. Каспрук А. А. Жанри лірики Івана Франка // Радянське літературознавство, 1979. № 7. С. 62–72.
9. Литвиненко О. В. Інформаційні впливи та операції: Теоретико-аналітичні нариси: монографія. Київ: НІСД, 2003. 240 с.

10. Охріменко Т. Іван Франко і його сонети // Всесвітня література та культура, 2010. № 7 – 8. С. 50 – 51.
11. Ткачук М. Дихотомічна структура «вольних» та «тюремних» сонетів Івана Франка / // Слово і Час, 2006. № 8. С. 40 – 45.
12. Ференц Н. С. Основи літературознавства: підручник. Київ Знання, 2011. 432 с. Серія: Вища освіта XXI століття. [Електронний ресурс]. Режим доступу: URL: <http://pidruchniki.com> (дата звернення: 28.03.17).
13. Франко І. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наук. думка, 1976-1986. Т. 45. С. 284.
14. Франко І. Я. Твори: в 2-х т. Т. 1 / передм. П. Колесника. Київ: Дніпро, 1986. 622 с.
15. Франко у творенні української національної ідентичності: зб. наук. праць / голов. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М.; Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2016. 400 с. С. 11–22.
16. Скоць А. Три вступні поезії у збірці Івана Франка «Semper tūro» // Українське літературознавство: зб. наук. пр. ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. Вип. 68. С. 122 – 130.

Тропи у соціальній ліриці І. Я. Франка

№ пор .	Троп	Приклад	Твір *
1	епітет	Чисту любов; громову владу, вічну страсть	1
		Ясною зіркою, пречудним цвітом	2
		Найтяжчого	2
		Остатнього бою	2
		Воля мила	2
		Чистими людьми	2
		Зрадлива богиня	3
		Мужня сила	4
		Сердечне, теплеє слівце, Глибокі рани серця	5
2	порівняння	Раб й підданий – майстер й пан, Володар і владник	3
		Злість свою, неначе пса гризького... загнав	5
3	метафора	Крапля сили	1
		Погорди пилу	2
		Щасливим світом	2
		Рій пісень	3
		Похиляє горе	4
		Спраглі ниви й луки	5
		Сердите, згіднеє слівце кривить, і поганить, і троїть	5
		В морі сліз незримих поринав	5
		власною змивав би кров'ю	5
		Знання предавнє	
		Відчути треба, серцем зрозуміть	5
		Серцем ріс	5
		Між бур життя й тривоги	5
		В бурю йшов по гривах хвиль розлогих	5
		Сіяв би слова потіхи і принуки	5
		Кут душі	5
4	метонімія	Молодая ліра	3
5	символ	Земле...мати; (дай) огню	1
6	гіпербола	В праці сконать	1

*

1. «Земле, моя всеплодющая мати...» (1880).
2. «Пісня будущини» (1880).
3. «Semper tiro» (1906).
4. «Строфи» (1898).
5. «Якби ти знав, як много важить слово...» (1905).

